

УДК 930.1(477) «18»(092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА*

Показано процес історіософського осмислення історії України в історичних, літературознавчих, політичних і публіцистичних працях видатного українського суспільного діяча та вченого М.П. Драгоманова. Проаналізовано основний зміст історіософської концепції мислителя, проблеми структуризації української історії та історичного часу, простору, рушійних сил і перспектив історичного поступу.

Ключові слова: історіософія, історія України, М. П. Драгоманов, український історичний процес, драгоманівська концепція суспільної еволюції, структура української історії, історичний час, історичний простір, рушійні сили історичного поступу.

Показан процесс историософского осмысления истории Украины в исторических, литературоведческих, политических и публицистических трудах выдающегося украинского общественного деятеля и ученого М. П. Драгоманова. Проанализированы основной смысл историософской концепции мыслителя, проблемы структуризации украинской истории и исторического времени, пространства, движущих сил и перспектив исторического развития.

Ключевые слова: историософия, история Украины, М. П. Драгоманов, украинский исторический процесс, драгомановская концепция общественной эволюции, структура украинской истории, историческое время, историческое пространство, движущие силы исторического прогресса.

На початку 70-х рр. ХІХ ст. М. П. Драгоманов у ході свого закордонного відрядження синтезував власні зацікавлення германістикою і славістикою. У результаті цього восени 1871 р., перебуваючи в Гейдельберзі, він написав статтю «Восточная политика Германии и обрусение», що побачила світ на шпальтах журналу «Вестник Европы» (1872. – № 2–5) [2, с. 52]. У своїй праці, яку цілком справедливо визначали в літературі як політологічну монографію [1, с. 9], М. П. Драгоманов виступив з історіософськими роздумами, зробивши широкі узагальнення щодо перспектив історичного процесу в Європі. Мислитель накреслив історичні альтернативи стосовно майбутньої долі ряду імперій, зокрема Австро-Угорської, Германської, Російської й Османської. Одним із ключових чинників, який

© С. І. Світленко, 2016

*Продовження статті. Початок у збірнику наукових праць «Проблеми політичної історії України». – Д., 2015. – Вип. 10. – С. 4–10.

впливав на перебіг європейського історичного процесу, було національне питання в контексті внутрішньої та зовнішньої політики імперій. Наприклад, за умов внутрішнього миру в імперії Габсбургів і порозуміння австрійських німців зі слов'янами, на думку мислителя, «Австрія буде спокійна, ціла, сильна». В іншому випадку М. П. Драгоманов передрікав революцію, війну й розпад імперії Габсбургів. Наслідком цього процесу могло бути приєднання суто австрійських земель до складу Германської імперії. Водночас можливі претензії останньої стосовно західнослов'янських Чехії, Моравії, Каринтії і Штирії призвели б до зіткнення її інтересів з Російською імперією [3, с. 37–38].

М. П. Драгоманов розглянув такі явища, притаманні Європейському континенту, як колонізація, германізація, зросійщення і провів паралелі розвитку сучасної історії з релігійними війнами XVII–XVIII ст. На думку мислителя, прагнення насильницькою політикою утвердити державну єдність за рахунок малих народів матиме такий же негативний наслідок, як і в XVII–XVIII ст., коли робили спроби досягти релігійної єдності. Така політика за сучасних умов викликає «національну енергію» і призводить інколи до розпаду держав [3, с. 79–82].

У центрі уваги М. П. Драгоманова постала ситуація в Центрально-Східній Європі, де, разом із прагненнями подальшої германізації й русифікації Польщі, було актуалізовано питання щодо її відродження в союзі з Литвою до Дніпра і Двіни та навіть далі – до кордонів Вітебської та Могилівської губерній. Реакцією на це стало виникнення українофільства і білорусофільства. Проти польських претензій виступило і «московське слов'янофільство», або «великорусофільство». Мислитель детально показав особливості цих «народних напрямів», щоб розвінчати думку про всеильну «польсько-ієзуїтську інтригу», адже всі вони виступили, на думку М. П. Драгоманова, «на захист руських інтересів у Західному краї» [3, с. 90–179, 182–183].

М. П. Драгоманов доводив, що систему зросійщення околиць Російської імперії супроводжували централізація й бюрократизація керування, що навіть за кращих умов менших європейських країн «довели вже свою неспроможність і дорожнечу». За цих обставин автор пропонував замінити політику зросійщення на політику демократизації керування за допомогою земської, судової та міської реформ, припинення розподілу населення імперії за релігійною належністю, а також зі свободою преси і приватної ініціативи на околицях імперії [3, с. 250–251, 265].

В «Автобиографической заметке» (1883) М. П. Драгоманов подав квінтесенцію своєї монографії «Восточная политика Германии и обрусение», де акцентував увагу на власній історіософській прогностичній оцінці перебігу історичного процесу в Європі, а також передрікав емансипацію слов'янських народів, яку мало супроводжувати падіння Турецької імперії та абсолютизму в Росії. Він звернув увагу на те, що

цьому процесу заважатимуть дві тенденції: з одного боку, рух германської раси на схід з метою панувати над слов'янством, а з іншого – політика зросійщення («обрусення») російського царизму стосовно західних провінцій імперії. Отже, мислитель вважав за доцільне запропонувати замість політики централізації й русифікації проводити в західній частині Росії політику самоврядності областей і національностей на основі демократичного принципу [2, с. 52–54].

Ці ж думки, але підкріплені іншим фактичним матеріалом, М. П. Драгоманов розвинув у статті «Євреї и поляки в Юго-Западном крае» (1875), опублікованій теж у «Вестнике Европы». У центрі розгляду мислителя опинились євреї і поляки, які в зазначеному регіоні Російської імперії являли собою не тільки народності зі своїм віросповіданням, але і стани: буржуазію та аристократію. Тобто вони відігравали важливу роль у національному, релігійному та соціальному житті [4, с. 269].

М. П. Драгоманов усебічно охарактеризував становище єврейства та всі аспекти єврейського питання. Його вирішення мислитель убачав тільки за умов усебічної емансипації єврейства, демократизації життя на основі рівноправності й віротерпимості [4, с. 274–278].

Не менше уваги вчений приділив полякам у Південно-Західному краї, показавши, що в результаті політики російських імператорів активізувався рух, спрямований на відновлення Польщі. М. П. Драгоманов зробив висновок, що система офіційної народності, яку запроваджував «зверху» царизм, не стала позитивною, а курс на асиміляцію польського суспільства не приніс результатів. Натомість у Південно-Західному краї польський шляхетський рух стикнувся з українським і російським рухами, які вважали Русь або «окремою народністю, або частиною всеросійської, але тільки не польської народності».

Вельми цікаві є роздуми про хід розвитку українського руху, починаючи від XVII ст., що свідчать про своєрідні риси та волелюбні прагнення українського народу, як антипольського, так і антимосковського характеру. Водночас М. П. Драгоманов зазначив, що від часів І. Мазепи й до сучасності відбувалося поступове ослаблення прагнень «політично-національної винятковості» і поступове посилення «прагнень соціально-культурних у формах народних і в гармонії з подібними устремліннями північноруськими». Автор показав процес зведення нанівець польського й руського українофільства, що стало очевидним у 1860-х рр. Для досягнення суспільного прогресу й міжнародної толерантності в краї мислитель пропонував не репресії та докори в бік поляків, а «побільше умов і простору для самодіяльності руського суспільства» [4, с. 287–288, 298, 302, 305–312, 314–316, 324]. Таким чином, М. П. Драгоманов виступив прихильником концепції суспільного поступу, сутність якої вбачав у демократизації суспільства, котре мало набути рис громадянського. Надуману «польську інтригу» він розглядав як плід

російської консервативної політики, що сягала своїм корінням часів Катерини II [2, с. 54].

Історіософські міркування знаходимо і в літературознавчому доробку вченого першої половини 70-х рр. XIX ст. Так, у статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873) М. П. Драгоманов, вивчаючи питання літературознавчого характеру, вдавався до історіософських міркувань стосовно історичних відносин України й Росії («Великої і Малої Русі»). Наголошуючи на небаченій близькості назв обох східноєвропейських народів, мислитель водночас звернув увагу на наявність між ними помітних історичних та етнографічних відмінностей. Характерно, що, розглядаючи в історичному контексті Московщину й Україну та Галичину, М. П. Драгоманов визнавав відмінність між ними. До того ж він вважав, що історична спадщина давньої Русі належить і росіянам, і українцям, і галичанам (підавстрійським українцям). А це спостереження цікаве з погляду історіософської проблеми українського історіогенезису [6, с. 100–101, 103].

Мислитель стверджував, що за часів Київської Русі «увесь край од Карпат до Волги був у живих федеративних взаєминах, а потім став централізуватись у два тіла політичні...». Мова йшла про виокремлення Західної Русі, або Литовської, і Русі Московської. Згодом Москва перебрала від Києва на себе роль збирача всієї Русі. М. П. Драгоманов не виступав проти такого москво-центризму на Сході Європи. Так, на його думку, ще за часів П. Сагайдачного можна було весь український народ аж до Любліна й Карпат привернути до Москви, чим досягнути соборності українських земель, а водночас й отримати щось схоже на історичне право. Це б дало змогу йому «більш задержати свою політичну і національну індивідуальність». Проте у XVIII ст. за часів Катерини II було знищено Гетьманщину, ліквідовано автономію Малоросії, утверджено кріпосне право. Усе це свідчить про те, що сподівання на допомогу історичного посередника (Московії) ще в першій половині XVII ст. отримати Україні якимось історичне право, що стало б гарантією збереження її стародавніх вольностей і привілеїв, не є продуктивний, оскільки такий хід подій не мав би довготривалої історичної перспективи [6, с. 100–101, 103–105].

Осмислюючи хід українського історичного процесу, М. П. Драгоманов порушував проблему історичного простору. Він, зокрема, зазначав, що завдяки політиці спочатку Московського царства, а особливо «Петербурзької імперії», українські землі, які втратили самостійність і політичний центр, із часом були сконсолідовані, за винятком Галичини. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. до українського етнічного масиву в межах Російської імперії спочатку приєднано українські землі Правобережжя, а згодом Холмщину з Підляшшям. За часів Катерини II український народ досяг, за словами вченого, своєї давньої мети ще від київських князів – південні степи Причорномор'я були відкриті для руської колонізації. Після завоювання

Росією берегів Чорного моря і Криму, у цьому регіоні стало можливим безпечне мирне економічне й культурне життя. Крім того, мислитель акцентував увагу на позитивній ролі Російської держави для прогресу в освіті та літературі, за допомогою яких українці могли опанувати європейську школу, прогресивні науки, політичні та соціальні ідеї. Про давні прямі контакти такого роду українців з Європою без посередництва московитих-росіян М. П. Драгоманов не згадував. І не випадково, адже він поділяв росієцентричну ідейну позицію й уважав, що великоруські ідеї та інтереси зовсім не суперечать українським народним [6, с. 105, 111, 139, 145].

При цьому ж мислитель зазначав, що, хоча український народ мав немало славетних справ у минулому, потреби волі та самоврядування, у XIX ст. у нього не було чіткого відчуття своєї національної самостійності, навіть єдиного імені, він мав суттєві внутрішні відмінності. Ускладнення емансипації українського народу пояснювали тим, що він був в одній державі з російським народом, близьким до українського за мовою та вірою. До того ж імперія проводила енергійну колонізаторську політику. Таким чином, М. П. Драгоманов пов'язував історичний поступ українства не з внутрішніми чинниками, а із зовнішнім державно-політичним фактором, яким виступала Росія [6, с. 105].

У зазначеній статті вчений накреслив основні етапи української історії. Одночасно мислитель виділив стару Русь Київську, Русь Литовську, польський період історії Західної Русі, період козацтва, Віленсько-Львівсько-Київську Русь XVI–XVII ст. Ця первісна періодизація української історії М. П. Драгоманова ще не мала чіткої виразності, тому що в її основу було покладено різні критерії, як державно-політичні, так і соціальні й культурні. Відчутне, крім того, прагнення мислителя пов'язати українську історію з російською, особливо в XVII–XVIII ст. М. П. Драгоманов виступив проти написання наукової історії «з одрубно-національного українофільського погляду», оскільки такий підхід спричинить її уривчастість й однобічність. Натомість, на його думку, «історія наукова мусить розказати усі факти, котрі мали впливання на життя краю і народу, а таких фактів більшість спільна Україні з Великоруссю» [6, с. 181, 184–185].

Розвиваючи останню думку, М. П. Драгоманов далі переконував читачів, що соціально-політичні інтереси українців і росіян спільні, що їхні національно-культурні інтереси хоча й не збігаються, але українські патріоти не виділяються з російської політики, літератури й науки. Натомість національні, політичні, соціальні, літературні інтереси галичани мають розбіжності з інтересами поляків. На першому місці в Галичині, на відміну від Росії і України, національне питання, пов'язане з релігійним. Водночас мислитель звернув увагу на те, що від XIV ст. історія Галичини не містить прикладів і навіть поривань до національної особистості. А втім в Україні такі прагнення до свободи виявлялися в русі народу – найміцнішого носія й прикмет національних. За всіх відмінностей М. П. Драго-

манов все ж таки засвідчував переважну близькість Галичини до України, ніж до Московії – Росії. А ця думка була важливою для усвідомлення єдиного українського історичного простору [6, с. 192–193, 195].

Як відомо, фаховий історик М. П. Драгоманов намагався осмислити українську минувшину через поглиблене вивчення античної історії. У процесі студіювання древньої історії він звернув особливу увагу на релігію та міфологію арійських народів. Потім він захопився вивченням народів нового часу, зацікавившись народними переказами та словесністю слов'ян, у тому числі українців. Незабаром йому вдалося з кількома приятелями видати дві книжки казок і дві – пісень. У 1869 р. М. П. Драгоманов разом із В. Б. Антоновичем приступили до укладання зводу українських політичних пісень з історичним коментарем, що побачили світ у двотомному виданні в Києві 1874–1875 рр. [2, с. 49].

Праця цікава не тільки з погляду фольклористики, а й історіософії, оскільки в ній вміщено авторські міркування щодо структури історичного процесу в українських землях, у межах якої виділено ряд внутрішніх періодів. Відтак мислитель став системніше опрацьовувати історіософську проблему історичного часу в контексті історії України. У передмові до праці «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова» йшлося про своєрідну періодизацію епох крізь призму пісенної творчості нашого народу. Зокрема, виокремлено пісні віку дружинного та княжого, козацького, гайдамацького, рекрутського і кріпацького [2, с. 49].

Як бачимо, в основу цієї диференціації історії покладено соціокультурний чинник, оскільки періоди історії диференційовано згідно з особливостями тематики історичної поетичної творчості українства, що видозмінювалася внутрішньо соціально відповідно до кожної нової епохи. Такий поділ історичної минувшини не був випадковим, адже в історичній народній пісні зберігалася закодована історична пам'ять про минуле, яку передавали з уст в уста від покоління до покоління. І це стало запорукою її вірогідності. Отже, через вивчення української народної словесності у свідомості М. П. Драгоманова утвердилося міцне патріотичне почуття до українського народу й бажання дослідити всі аспекти українського питання в Росії та Австро-Угорщині [5, с. 48–50; 2, с. 49].

У подальшому мислитель усе активніше досліджував питання щодо історичного часу та історичного простору в контексті української історії. Дослідницький інтерес викликає стаття «Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876)». У ній М. П. Драгоманов зосередився на вивченні українсько-московських (російських) взаємин, які відігравали ключову роль в українському історичному процесі від середини XVII ст. до останньої чверті XIX ст., тобто до епохи, в якій жив мислитель. Невелика за обсягом розвідка, що мала служити вступом до запланованої ним великої праці з історії українсько-російських взаємин, напи-

сана як узагальнююча, в якій можна знайти історіософські зерна. Насамперед варта уваги відтворена М. П. Драгомановим основна тенденція цього великого періоду історичної минувшини, сутність якої полягала в ліквідації старих «негідних» українських порядків і зведенні нових, московських і петербурзьких. Мислитель негативно оцінив приєднання України до Московського царства, в якому панувало самодержавство та кріпацтво і «царська самоволя заїла вольності українські» [7, с. 562–563, 574, 667].

Поряд з історико-часовою проблематикою М. П. Драгоманов у контексті історії України порушував проблему історичного простору. Перебування на початку 70-х рр. XIX ст. у Західній Європі остаточно переконало М. П. Драгоманова, що найліпшим підґрунтям для українських автономних прагнень є європеїзм, або космополітизм, який не заперечує часткових національних варіацій загальних ідей та форм і являє собою основу для українських автономних устремлінь. Це твердження ґрунтувалося на усвідомленні мислителем того, що до XVIII ст. Україна була більше пов'язана із Західною Європою і, хоча повільно, з вини татар, все ж спільно з нею прагнула суспільного та культурного прогресу. Ця обставина, на думку М. П. Драгоманова, спричинила найбільші національні відмінності України від Московії [2, с. 58].

У середині 70-х рр. XIX ст. М. П. Драгоманов сформувався як український діяч соціалістичного автономістсько-федералістичного напрямку. Восени 1875 р. у журналі «Вестник Европы» планували надрукувати його велику статтю «Десять лет украинской беллетристики», яку повністю вилучила царська цензура. У ній мислитель спрямовував український рух не на шлях поверхового націоналізму і мрій про державну самостійність, а на усвідомлення загальнолюдських інтересів культури й соціальних потреб демосу. Цю ж думку проведено в опублікованій статті «Новокельтское и провансальское движение во Франции» («Вестник Европы», 1875, август и сентябрь). Відтоді М. П. Драгоманов не усвідомлював український історичний простір у межах самостійної держави навіть у перспективі. Натомість його досить помірковане бачення майбутнього України, що не виходило за межі автономістсько-федеративних прагнень, вельми непокоїло російську владу [2, с. 61].

З погляду історико-просторової проблематики цікава праця мислителя «Про українських козаків, татар та турок» (Київ, 1876). У ній учений указав на спадкоємність назв Русь і Україна, або Мала Русь, яка відрізнялася від Московщини, або Великої Русі. Автор наголошував на великій території України, яка простягалася від Карпат до Дону із заходу до сходу, від Пінських лісових боліт по річці Прип'ять аж до Чорного моря з півночі на південь. М. П. Драгоманов наголосив на особливості українських теренів, розташованих у степовій смузі, яка впродовж історії не могла бути захистом для місцевого населення від вторгнень кочових народів з азійського сходу татарського й турецького роду. Зокрема, автор стисло описав бо-

ротьбу зі степовими народами: хозарами, печенігами, половцями, які «почали дуже тіснити Русь». «Великою хмарою» назвав мислитель нашествия на Русь татар, наслідком якого стало те, що «Південна руська земля, Україна, на якийсь час мало не зовсім спустіла».

Утвердження в подальшому влади Литви в українських та білоруських землях сприяло розмежуванню колись єдиного руського територіального масиву. Із часом Польща, Литва, Україна з Білою Руссю злучилися в єдину державу – Річ Посполиту, а на сході консолідувалися Московська держава. За цих обставин відбулась українська колонізація південних земель, з приводу якої М. П. Драгоманов писав: «На південь Україна простяглася до Чорного моря». Упродовж кількох віків українська історія наповнилася боротьбою проти наїздів татар і турок. Важливим в українській історії став козацький чинник, у межах якого автор особливу увагу приділив Запорозькій Січі, а також драматичним подіям XVII – XVIII ст., показав утручання татар і турок у виснажливу боротьбу українців, поляків та московитих, що спричинила відставання нашого народу від західноєвропейських у ремісництві та науці [8, с. 175, 176, 177, 178–203].

Таким чином, від початку і до середини 1870-х рр. М. П. Драгоманов, досліджуючи різні проблеми історії, політики та суспільного життя, літературознавства й фольклористики, розробляв цілу низку аспектів історіософського предметного кола. Від осягнення історії античності він перейшов до осмислення історії України, досліджуючи в цьому контексті історіософські проблеми історіогенези, історичного простору й часу, структури української історії. Теоретичною домінантою мислителя стала концепція історичного прогресу з поступовою демократизацією суспільства, а в історіософських підходах до історії України європоцентризм переплітався з росієцентризмом.

Бібліографічні посилання

1. **Андрущенко, В.** Спадщина малознаного Михайла Драгоманова – політолога й культуролога [Текст] / В. Андрущенко, В. Погребенник // Із наукової спадщини. – Кн. 1: Політологія. Культурологія / упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – К.: Знання України, 2010. – С. 3–22.
2. **Драгоманов, М. П.** Автобиографическая заметка [Текст] / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / редкол. : О. С. Засенко (голова) [та ін.]; ред. тому: О. І. Дей; упоряд. і прим. І. С. Романченка. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 39–69.
3. **Драгоманов, М. П.** Восточная политика Германии и обрусение. Вместо предисловия (Із письма к редактору «Вестника Европы») [Текст] / М. П. Драгоманов // Драгоманов Михайло. Із наукової спадщини. – Кн. 1: Політологія. Культурологія / упоряд. та прим. В. Ф. Погребенник. – К.: Знання України, 2010. – С. 23–266.
4. **Драгоманов, М. П.** Евреи и поляки в Юго-Западном крае. По новым материалам для Юго-Западного края [Текст] // Драгоманов Михайло. Із наукової спадщини /

- М. П. Драгоманов. – Кн. 1: Політологія. Культурологія / упоряд. та прим. В. Ф. Погребенник. – К.: Знання України, 2010. – С. 267–324.
5. Драгоманов, М. П. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова [Текст] / М. П. Драгоманов // Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К., 1991. – С. 46–59.
  6. Драгоманов, М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька [Текст] / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; ред. тому: О. І. Дей; упоряд. і прим. І. С. Романченка. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – С. 80–220.
  7. Драгоманов, М. П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) [Текст] / М. П. Драгоманов // Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К., 1991. – С. 559–574.
  8. Драгоманов, М. П. Про українських козаків, татар та турок [Текст] / М. П. Драгоманов // Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К., 1991. – С. 175–203.

Надійшла до редкол.: 04.01.2016

УДК 94 (477) «19»

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ УСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДОЛЮБЦІВ 1860–1880-х рр.

Висвітлено процес формування української національної ідеї у свідомості народолюбців другої половини ХІХ ст. Проаналізовано основний зміст цього поняття, суть, яку вкладали в нього українські народолюбці.

Ключові слова: українська національна ідея, національна ідентичність, українські народолюбці, самоідентифікація, «ходіння в народ».

Показан процесс формирования украинской национальной идеи в сознании народолюбцев второй половины ХІХ века. Проанализированы основное содержание этого понятия, его суть, которую вкладывали в него украинские народолюбцы.

Ключевые слова: украинская национальная идея, национальная идентичность, украинские народолюбцы, самоидентификация, «хождение в народ».

Останнім часом зріс інтерес наукової громадськості до формування української національної ідеї й розуміння її суті. У газетах, часописах, збірниках статей з'явилась низка публікацій стосовно того, чим же